

ЯНКА НИКОЛОВА, МИРКО РОБОВ (Велико Търново)

ТЕОДОСИЕВИЯТ МАНАСТИР ПРИ КИЛИФАРЕВО В СВЕТЛИНАТА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

Килифаревската лавра, която Теодосий Търновски превърнал през втората половина на XIV в. в значим книжовен и просветен център, се издигала върху билото на един от високите хълмове в живописната долина край река Белица, южно от град Килифарево.

В продължение на 15 години (от 1974 до 1988) бяха проведени системни археологически проучвания, при които са получени значителни данни за комплексното решаване на проблема за Теодосиевия манастир при Килифарево — локализацията му, плановата схема, строителната хронология, характера му на исихастко средище и книжовно-просветна школа¹.

Данните от археологическите разкопки не потвърдиха описанията и плана, съставени от Йордан п. Георгиев² и Никола Станев³ въз основа на видимите останки от зидовете по повърхността на терена. Проучванията не потвърдиха и тълкуването от архимандрит Инокентий и проф. Георги Пашев⁴ на останките от една по-голяма сграда в комплекса като планински дворец на цар Иван-Александър⁵.

Археологическите проучвания показаха, че върху билото на хълма в продължение на няколко столетия са били изградени комплекси с различна функционална принадлежност, а именно:

1. Ранновизантийска крепост и манастир
2. Средновековна българска крепост
3. Манастирът на Теодосий Търновски
4. Манастир от времето на османското владичество.

Още през V в. тук била изградена солидна военна крепост за охрана на пътя през Хаинбоазкия проход и подстъпите към ранновизантийския укрепен град на територията на по-късно създадения Търновград.

Ранновизантийската крепост била обиколена с яки крепостни стени, градени с по-големи каменни блокове, обработени на лицевата страна, споени с чиста жълта глина. Те са фундирани дълбоко, до 1,50 м върху

скала или в здрава стерилна почва. Субструкцията им е оширена средно с 0,50 м. Нагоре дебелината им варира между 2,20 и 2,95 м в зависимост от достъпността на крепостта. Входът е бил от изток.

Крепостта е имала две църкви (базилики), използвани последователно една след друга. По-ранната от тях се издигала върху източната, повисока тераса. По план е елинистическа, трикорабна, с един притвор и тристенна апсида. Зидовете ѝ са градени с ломени камъни и калова спойка. Към южния ѝ зид е долепено правоъгълно помещение, ориентирано изток—запад. Откритият в него каменен купел го определя като кръщелна (баптистерий). Находките, предимно монети, датират базиликата от V в. Наличието на баптистерий поставя въпроса дали тази църква е принадлежала само на военната крепост, или е била включена в някакъв религиозен комплекс.

Втората базилика е по-представителна. Тя извисявала своя корпус върху най-голямата тераса в югозападния край на билото. И тя е трикорабна, с един засводен притвор и голяма полукръгла апсида от изток, с тристъпален синтрон. Страничните кораби са отделени от централния с четириъгълни стълбове, които стъпват върху стилобатни зидове. Базиликата за разлика от другите сгради в крепостта е била изградена над цокъла със смесена зидария от обработени камъни и тухли, споени с хоросан (опус микстум). С розов хоросан (от вар и стрити на прах тухли) са били обмазани външните fugи. Върху някои от тухлите от подовата настилка е гравирана буквата „X“ (Христос).

И при двете базилики, в източната стена на южния им кораб, е имало тесен вход, свързан с нуждите на църковния ритуал. Такива входи имат и ранновизантийските базилики № 1 в Хисарските бани, базиликата в Кюстендилския хисарлък, Старата митрополия в Несебър и др.

Втората базилика е била изградена по-късно, през VI в. При изоставянето на крепостта в началото на VII в. тя е останала запазена в целия си обем и с известни преустройства е била използвана и през Втората българска държава.

Откритите археологически материали, и особено намереният вторично използван камък с изписан на него къснолатински надпис, дават основание да се предполага, че в близост до крепостта е имало манастир през V—VI в. Надписът гласи: „Аустатис нека да живее в името на Христа. За килията той изсече пътека в скалата“⁶. От надписа се вижда, че този манастир е бил от типа на отшелническите, при които монасите живеели уединено в малки килии, отдалечени една от друга. Път, изсечен в скалите, е запазен и сега в посока от източния вход навън.

Съжителството на манастир с военна крепост е имало отрицателни последствия и затова император Юстиниан I (527—565 г.) е забранявал да се строят в съседство. Това обаче показва, че някъде е имало такива случаи, което е предизвикало и намесата на императора.

Липсват археологически данни за живот върху хълма от началото на VII до края на XII в. Крепостната стена, съоръженията към нея и сгра-

дите от военната крепост в продължение на около 600 години са се рушили непрекъснато, като в известна степен оцеляла само солидно изградената базилика в южната част на билото.

Поради особено важното си стратегическо място по пътя през Хаинбоазкия проход и за охрана на подстъпите към столицата Търновград, още в края на XII в., веднага след възобновяването на българската държава, тук отново била издигната военна крепост.

Средновековната българска крепостна стена е надстроена във височина върху запазените руини от ранновизантийската епоха. В трасето на южния ѝ участък била включена втората базилика, която е била сравнително добре запазена. Този сектор от билото на хълма е най-недостъпен, защото тук склонът представлява почти отвесни скали.

При изграждането на българската крепостна стена бил реконструиран източният вход, който застъпва точно ранновизантийския, но за разлика от него бил оформен с две успоредни двукрили врати. За осов камък във вътрешния ъгъл на южния пиласър бил използван вторично споменатият вече латински надпис.

В северозападния ъгъл на крепостната стена бил отворен нов, втори вход, до който бил прокаран път, изсечен в склона на хълма. Той се затварял с една двукрила врата, осовите камъни на която са запазени на място от вътрешната страна на двата срещуположни пиласъра. Този вход бил фланкиран от запад с една четириъгълна кула. Друга кула се издигала в североизточния ъгъл на крепостта, която стъпва върху основите на кулата от ранновизантийската епоха. Това е най-високият пункт на крепостта и оттам се открива видимост до Търново. Вероятно тази кула е служила за наблюдения и сигнализиране по време на опасност, застрашаваща столицата. Поради силния наклон до върха крепостната стена от източния вход до кулата е била подсилена от външната страна с четири масивни контрафорси. Друга кула по протежение на крепостната стена няма, така че кулите в четирите ъгъла на крепостта в плана на Никола Станев са произволно нанесени⁷.

В три от секторите на средновековната крепостна стена (южния, източния и северния) били изградени малки входове (потерни). Потерната на върха, до североизточната ъглова кула, е тампонирана, т. е. останала е неизползвана. Такива потерни, някои от които също тампонирани, има и по крепостната стена на хълма Царевец в Търново. Тяхното предназначение е било снабдяване с боеприпаси и хранителни продукти по време на продължителна обсада, а така също и като изход за изтегляне на защитниците.

До вътрешното лице на северната крепостна стена са запазени началните стъпала на две еднораменни стълби за изкачване на войниците до куртината на стената. Едната, до северозападния вход, е вградена в дебелината на самата стена, а другата, до североизточната кула, е долепена до стената и стъпва върху самостоятелен носещ зид.

За казармени сгради на военния гарнизон били използвани десетте

помещения недалеч от западната крепостна стена, в близост до северо-западния вход. Някои от тях били изградени върху разрушенията на ранновизантийските сгради. От тактически съображения казармените сгради били отдалечени от крепостната стена. От тях има директна видимост към охранявания път през прохода. В тези помещения са открити монети, които датират от края на XII, до първата половина на XIII в. (най-ранните от тях са сечени от византийския император Исак II Ангел (1185—1195 г.). Намерени са още върхове на стрели и копия, ножници, бойни топки с различна големина и др.

За караулно помещение, свързано с охраната на източния вход, най-вероятно е служела една самостоятелна сграда, която се намира непосредствено до северната му страна.

При изграждането на военната крепост в началото на Втората българска държава била укрепена и частично преустроена втората базилика, използвана като църква на крепостта. Тогава бил затворен входът ѝ от запад, който вече оставал извън южната крепостна стена, и бил отворен нов вход в северния зид на притвора. Преустройството засегнало и северната половина на притвора, при което били вградени дървени сантрачни греди, запазени най-добре в двата новоизградени пиластъра, които рамкират входа за северния кораб на наоса. Археологическите данни отнасят това преустройство към края на XII в.

Материалите, открити в помещенията при западната крепостна стена и особено монетите, които датират от края на XII до първата половина на XIII в., показват, че средновековната българска военна крепост е функционирала до около средата на XIII в. Така че когато по-късно Теодосий Търновски изградил своя манастир, тук вече военен гарнизон не е имало. Основание за това ни дава настъпилата промяна в предназначението на сградите в западния склон, а така също и сведенията в Житието на Теодосий Търновски от цариградския патриарх Калист⁸ и Похвалното слово за Евтимий от Григорий Цамблак⁹. В тях житиеписците споменават за надвисналата голяма опасност над България от османските нашественици, респективно и над самия манастир. Ако военната крепост тогава е съществувала, присъствието на военен гарнизон би осигурило спокойствие и сигурност за монасите. Освен това, както е известно, от втората половина на XIII в. опасността за България е идвала най-вече от север.

За средновековния Килифаревски манастир има запазени сравнително малко писмени извори. В един Триод, който се съхранява в манастира Нямцул до град Яш, Румъния, е отбелязано, че „Теодосий Търновски прекарал в пост и молитви във Великата Килифаревска лавра“. Тук за първи път манастирът е означен като „Велика лавра“.

В Житието на Теодосий Търновски се съдържат сравнително повече данни относно създаването на манастира, за неговия характер, за някои негови сгради и съоръжения, за състава, дейността на монашеското братство и пр.¹⁰

В Похвалното слово за Евтимий сведенията за манастира са сравнително по-малко. Особено важно тук е описанието на килията, в която живеел Теодосий¹¹.

Килифаревският манастир бил построен между 1345 и 1350 г. с щедрата подкрепа на цар Иван-Александър върху три естествени тераси, които следват наклона на билото от изток към запад, което придавало раздвиженост на неговия корпус. Трудната достъпност до хълма и заличените от времето пътища спомогнали да се запазят сравнително добре останките от неговите сгради и планът на манастира като цяло.

Установените на места участъци от оградния зид на манастира са изградени върху руините на крепостната стена. Дебелината му е до 0,90 м. По външните лица на оградната стена и главно при входовете грижливо били изсечени много кръстове.

Оградният зид и манастирските крила затваряли голям вътрешен двор. В източния край на двора се издигала манастирската църква, която по план е еднокорабна, с един притвор. Запазената част от зидовете и откритият тук строителен и декоративен материал показват, че над каменния цокъл фасадните стени били със смесен градеж от редуващи се каменни и тухлени пояси, споени с бял хоросан. Те били разчленени пластично на пиластри и аркирани ниши, увенчани с пояси от кръгли панички, покрити със зелена глеч и четирилистни розетки с естествения червен цвят на глината. По вътрешните ѝ стени са запазени останки от стенопис.

Планът, богатата фасадна и вътрешна украса, техниката на изпълнение и стиловите особености на запазените стенописи, отнасят тази църква към представителните паметници на Търновско-Месемврийската архитектурна школа.

Широк каменен плочник отвеждал от западния вход на църквата до голяма двуделна сграда, ориентирана изток—запад. Най-вероятно тя е служела за манастирска трапезария.

Североизточно от църквата са запазени останките от друга сграда, пред която от запад нисък едноредов зид е изпълнявал ролята на стилобатен, върху който са стъпвали дървени колони, поддържали чардака на втория етаж. В приземния етаж има два входа, единият от които се намира във външния зид, служил и като ограден зид на манастира. Той отвеждал извън очертанията на комплекса.

В насапа на тази сграда са открити между другите находки и два фрагмента от сграфито керамика с подглазурни монограми. Единият, както се приема, е на царица Теодора¹², съпруга на цар Иван-Александър, а другият е отчупен и от него са запазени две вплетени букви - „Т” и „Д” като най-вероятно се чете името „Теодосий”. Откритите в Търново монограми на патриарх Теодосий са изписани по-различно¹³.

Мястото на тази сграда в манастирския комплекс, нейното оформление и находките в нея дават основание да се приеме, че именно тук е била игуменарницата.

В западния край на манастира е имало и втора църква, която, както посочихме, е преустроена от ранновизантийска базилика и използвана до края на XIV в.

Северното, източното и южното манастирско крило имат твърде сходен план, изразен главно във верижното подреждане на помещенията им. Всяко от помещенията имало самостоятелен вход. Покрай външния зид на северното крило минава широка алея, която свързва двата входа на комплекса.

Най-голямо и най-изявено в общия план на манастирския комплекс е южното крило. То се издигало върху просторна тераса с поглед към планината. Състои се от 18 помещения. Широка алея отделя крилото от втората манастирска църква.

Интерес представляват откритите в южното крило няколко находки като каменни стъргалки, гладилки, отрязък от еленов рог със загладени ръбове и мастни отлагания по работната му част. Най-вероятно това са инструменти, свързани с отделни етапи от технологичния процес за производство на пергамент.

Всички данни дават основание да се допусне, че именно тук е бил разположен манастирският скрипторий, в който през втората половина на XIV в. са работили преписвачи, калиграфи, преводачи и творци на оригинална българска книжнина.

Намерените метални писала и други предмети, които биха могли да служат за заличаване на написаното, показват, че в манастира е имало и училище за обучение в грамотност.

В югоизточния ъгъл на комплекса са запазени останки от пет единични сгради, чието предназначение не е ясно. Находките в тях са незначителни. Може би някои от тези сгради са изпълнявали ролята на библиотека, а други са били свързани с обслужването на манастира.

По-различно било оформено западното манастирско крило, което се състои от шест сгради. Най-голяма е крайната от север, която е най-близо до северозападната порта. Тя е била двуетажна. Големите ѝ размери, мястото ѝ в комплекса, а така също и находките в нея дават основание да се приеме, че това е било манастирската странноприемница, приземният етаж на която е служел за конюшня.

Прави впечатление разликата между характера и плана на това крило и на останалите три, които са развити изцяло във верижен план. Двуделните и триделната сграда в него са разположени не по протежение на крилото (север—юг), а напречно на оста му.

Находките в останалите помещения на западното крило представляват оръдия на труда, стъклена и желязна шлага, метални и стъклени гривни, костени изделия, някои от които недовършени, желязни обръчи от дървени съдове и др. Те свидетелстват за стопанския му характер през XIV в.

В североизточната част на манастира са запазени останките от масивна кула (пирг), която била изградена върху разрушенията на по-

ранната базилика. Тя се издигала върху най-високата тераса с поглед към прохода. Дебелината на зидовете ѝ (1,10 м) показва, че е била значително висока. Кулата е била разрушена при нападение, след което последвал голям пожар. Подобна е Хрелъовата кула от XIV в. в Рилския манастир, кулата в Патриаршията на Царевец¹⁴ и др.

Извън манастира, в неговия южен склон, са открити значителни останки от три изолирани една от друга монашески килии, всяка от които се състои от преддверие и малка стая. Те са ориентирани към изток—запад. Връзката на килиите с манастирската обител се осъществявала чрез малки входове, запазени в южния ограден зид. Към такава килия най-вероятно е отвеждал и източният вход на игуменарницата.

Манастирът е бил ограбен и разрушен при завладяването на България от османските нашественици. По-късно бил възстановен, но в по-малки размери. Около средновековната, по-малка църква, върху разрушенията на някои от манастирските сгради, тогава били изградени само няколко нови помещения. Църквата била изписана повторно и измазана отвън, за което свидетелстват покритите с хоросанова мазилка декоративни чашки от фасадната ѝ украса. Другата манастирска църква, в югозападния край на комплекса, вече не е била използвана. През 1686 г. манастирът бил отново нападат, разрушен и окончателно изоставен. През 1718 г., в подножието на хълма бил създаден сегашният манастир¹⁵.

Данните от археологическите проучвания потвърждават исихасткия характер на средновековния Килифаревски манастир. Общежителният манастир е съставлявал ядрото на лаврата, а монасите-отшелници живеели усамотено в малки килии извън комплекса, но в неговата близка околност.

Местонахождението, природната даденост, а също и откритите при археологическите разкопки сгради и съоръжения, определено могат да се идентифицират със сведенията в Житието на Теодосий Търновски и в Похвалното слово за Евтимий.

Така например в Житието на Теодосий Търновски е посочено, че манастирът бил изграден на „безопасно и непристъпно място ... недостигаемо за зли мъже“¹⁶. Това описание напълно отговаря на местоположението върху високия, стръмен и естествено защитен хълм, на който се намират останките от средновековния Килифаревски манастир.

Също в житието на Теодосий Търновски е отбелязано, че след успешно проведени в Търново през 1355 г. антиеретически събор с активното участие на Теодосий, в знак на благодарност цар Иван Александър наредил тук да бъде построена кула (пирг), а също и църква, за да се отслужват постоянно в нея божествени служби“¹⁷. При разкопките беше открита както кулата, така и църквата, за която са характерни всички особености на представителните църкви от столичния период в Търново.

Изграждането на кулата (пирг) вероятно има връзка и с ранните

турски нападения по нашите земи¹⁸, за което се споменава и в Похвалното слово за Евтимий¹⁹.

Калист в Житието на Теодосий, а така също и Григорий Цамблак в Похвалното слово за Евтимий пишат, че Теодосий и други монаси (исихасти, бел. наша) са водили отшелнически живот. Според Калист те „издигали тук-там гнезда“²⁰, а Григорий Цамблак уточнява, че Теодосий живеел в килия „недалече от обителта“²¹.

Както вече посочихме, три такива килии бяха разкрити извън манастира, на южния склон на хълма. Има данни, че такива килии е имало и в източния склон, за което свидетелства наличието на малък вход в оградния зид, който отвеждал също извън манастира.

Така разгледани в съпоставителен план, сведенията от писмените извори се потвърждават от установените по археологически път данни, а това от своя страна хвърля значителна светлина върху проблема за локализацията на средновековния Килифаревски манастир.

Разкритата архитектура, строителната хронология, а така също и характерът на комплекса в различните периоди от неговото съществуване, потвърждават и съхранилата се топонимия в паметта на околното население за мястото, където е бил манастирът, а именно: Стражницата, Калето, Царски пирг, Старото манастирище и др.²²

С изграждането на сегашния Килифаревски манастир в подножието на средновековния, с приемането за патрон на неговата църква на почитания като покровител на Търново през столичния период св. Димитър, а така също и с именуването на св. Теодосий Търновски на параклиса в старата част на църквата му, е осъществена приемственост между стария и новия манастир. За такава връзка между тях споменава и Константин Иречек, като посочва, че в основите на църквата към сегашния манастир бил зазидан камък с надпис, в който се говори, че „манастирът бил създаден по времето на патриарх Теодосий в XIV век“²³.

Така проблемът за локализацията на Теодосиевия манастир край Килифарево се решава комплексно: с данните от проведените системни археологически проучвания, със сведенията от писмените извори, а също и със съхранилата се топонимия и изграждането на сегашния манастир в близост до останките от средновековния.

Всъщност по този въпрос в досегашните изследвания разногласия почти няма. Единствено Мария Дамянова напоследък направи опит да реши проблема в друга светлина. Тя предлага за местонахождение на този манастир други, значително отдалечени (гранични) райони на страната, за което се позовава на свое тълкуване само върху отделни пасажии на посочените вече извори²⁴. Такова изследване неизбежно носи недостатъците на едностранчивост и неубедителност и ние не смятаме за необходимо подробно да се спираме върху нейните доводи.

Важен датиращ материал на разкрития по археологически път манастир при Килифарево освен монетите са и многобройните фрагменти от кухненска и трапезна керамика. Особено значими в това отношение

са подглазурните монограми върху сграфито керамика, които се появяват у нас за първи път при царуването на Иван-Александър и продължават да се разпространяват включително до Иван Шишман²⁵.

Освен подглазурни монограми, в комплекса е открит и друг монограм, който се свързва с името на царица Теодора. Той е врязан много грижливо преди изпичането върху външната страна на дъно от съд, украсен с опростен орнамент, изпълнен в сграфито техника, в съчетание с рисуванa украса, характерни за втората половина на XIV в.

По дръжки и дъна на съдове от типа „средновековна кухненска керамика“ се срещат гравирани кръстове, което също е свързано с характера на комплекса.

Резултатите от проведените археологически разкопки на Теодосиевия манастир осветляват редица въпроси, свързани с материалната и духовната култура на Търновското царство. Те имат и определен принос в комплексното проучване на Търновската книжовна школа, чиито основи са положени в манастира на Теодосий Търновски²⁶.

БЕЛЕЖКИ

¹ Я. Николова. Разкопки на Килифаревския манастир (1974 - 1975). — Археология, 1978, кн. 1, с. 21—34; Археологически проучвания на Килифаревския манастир. — Сб. Търновска книжовна школа. Т. 2, С., 1980, с. 435—442.

² Й. п. Георгиев. Село Килифарево и манастирът му. — Периодическо списание, XVIII, 1906, с. 446—447.

³ Н. Станев. История на Търновската предбалканска котловина. В. Търново, 1942, с. 297—299.

⁴ Архимандрит Инокентий. Историческото минало на Килифаревския манастир. — Духовна култура, XLIV, 1964, кн. 10—11, с. 15.

⁵ Пак там, с. 15.

⁶ В. Бешевлиев. Латински надпис от ранновизантийската крепост при Килифаревския манастир. — Археология, 1978, кн. 1, с. 35—36.

⁷ Н. Станев. Цит. съч., с. 298.

⁸ Патриарх Калист. Пространно житие на Теодосий Търновски. Стара българска литература, т. 4. С., 1986, с. 462.

⁹ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 143.

¹⁰ Патриарх Калист. Цит. съч., с. 451—452.

¹¹ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 141—143.

¹² С. Георгиев. Художествена керамика. Царевград Търнов, т. 2. С., 1974, с. 66 и 69, обр. I.

¹³ А. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра“. — Царевград Търнов, т. 4, С., 1984, с. 73, обр. 12 и 13 и с. 74, обр. 14 и 15; С. Георгиев. Цит. съч., с. 66 и 67, обр. 49 (3). Тук името на патриарх Теодосий е изписано изцяло.

- ¹⁴ Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV век. — В: Царевград Търнов, т. 3, С., 1980, с. 37 и 75.
- ¹⁵ И. Загорски. Манастирите във Великотърновската епархия. С., 1947, с. 40.
- ¹⁶ Патриарх Калист. Цит. съч., с. 451.
- ¹⁷ Пак там, с. 452.
- ¹⁸ Й. Андреев. Ранни турски нашествия в българските земи и смъртта на цар Иван Асен IV. — Тр. ВТУ „Кирил и Методий“, т. XXV, кн. 3 (под печат); България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV — синът на цар Иван-Александър), автореферат на докторска дисертация, С., 1987, с. 20—22
- ¹⁹ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 143.
- ²⁰ Патриарх Калист. Цит. съч., с. 451.
- ²¹ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 141.
- ²² Г. Михайлов. Килифарево. С., 1970, с. 11.
- ²³ К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974, с. 952, бел. 8.
- ²⁴ М. Дамянова. Към въпроса за местоположението на Теодосиевия манастир. — В: Търновска книжовна школа., т. 4, С., 1985, с. 334—340.
- ²⁵ С. Георгиева. Цит. съч., с. 66.
- ²⁶ П. Динев. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. Търновска книжовна школа, т. 1. С., 1974, с. 18.